

Чужі серед своїх (I): називання осіб на основі міграційних процесів в Україні кінця XX – поч. XXI ст.

Марія Редьква

Ягеллонський університет, Краків – Польща
mariya.redkva@uj.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-1981-8510>

Obcy wśród swoich (I): nazywanie osób na podstawie procesów migracyjnych w Ukrainie w końcu XX i na początku XXI wieku

Maria Redkwa

Uniwersytet Jagielloński, Kraków – Polska

STRESZCZENIE. Artykuł dotyczy rozpowszechnionej opozycji *swój – obcy* w nazewnictwie osób w języku ukraińskim na podstawie migracji końca XX – początku XXI wieku. Nazewnictwo osób w zależności od okoliczności pokazuje postawy i relacje między Ukraińcami, z jednej strony bliskich, *swoich*, a z drugiej – wykluczenie osób ze społeczności lub społeczeństwa z powodu pewnych czynników. Główne jednostki leksykalne używane, tworzone lub aktualizowane w nowych kontekstach pokazują zmiany w społeczeństwie oraz granice wewnątrz ukraińskiego społeczeństwa. Celem artykułu jest przedstawienie i analiza wybranych jednostek leksykalnych, sprawdzenie ich znaczenia w słownikach i porównanie zmiany lub poszerzenia znaczenia słów, ich nowej konotacji w nowych warunkach społecznych i politycznych. Badania pokazują znaczące zmiany w świadomości Ukraińców i ich postrzeganiu innych Ukraińców, którzy uczestniczą w procesach migracyjnych i nabywają cech *obcych* lub *innych*.

Słowa kluczowe: nazewnictwo, jednostki leksykalne, *swój – obcy*, znaczenie, świadomość, procesy migracyjne

Strangers among our own (I): naming persons based on the migration processes in Ukraine at the end of 20th and the beginning of 21st century

Mariia Redkva

Jagiellonian University, Kraków – Poland

ABSTRACT. The article deals with the widespread opposition *own – stranger* in the naming of persons in the Ukrainian language. The research is based on migration processes in the late 1990s and early 2000s. Depending on the circumstances, the naming of persons demonstrates attitudes and relations among Ukrainians. On the one hand, we can speak about close relations with our own, and on the other, about the exclusion of persons from the community or society due to certain factors. The main lexical units used, created or updated in new contexts show the changes in Ukrainian society and the boundaries inside forming it. The purpose of the article is to present and analyze separate lexical units, to check their meaning in dictionaries, and compare the change or expansion of the meaning of the words, and reveal their new connotations in new social and political conditions. The study shows significant changes in the consciousness of Ukrainians and their perception of compatriots-migrants, who acquire features of strangers or others.

Keywords: naming, lexical units, own – stranger, consciousness, meaning, migration processes

Опозицію *свій – чужий* розглядають у різних аспектах залежно від методології та галузі гуманітарних наук, у контексті яких аналізують це протиставлення. У мові – це відображення значно глибших історичних, політичних, культурних та суспільних процесів, і саме тому воно охоплює різні групи лексики. З огляду на антропоцентричність сучасних досліджень з одного боку, та бачення людиною світу через власну призму – з іншого, одним з основних протиставлень є саме протиставлення осіб за різними ознаками, відображуване передовсім у називанні. Крім усталених просторових, звичаєвих, етичних, етнічних протиставлень, спостерігаємо також протиставлення осіб усередині спільноти, зумовлені історичними, суспільно-політичними, соціальними та міграційними змінами у суспільстві, акценти в яких змінюються залежно від зовнішніх та внутрішніх обставин. Саме такі опозиції яскраво виражаються в буремних українських реаліях та значних трансформаціях ХХ–ХХІ ст.: визначення умовних *своїх* та *чужих*, які через певні обставини опиняються за межею виключення, маргіналізації. Таким чином формуються групи особових назв на позначення так званих чужих серед своїх у різних категоріях. Насправді для ґрунтовного лінгвістичного аналізу цього явища потрібно спиратися на статистичні дані соціологічних, антропологічних та психологічних досліджень.

У цій статті розглянуто опозицію *свій – чужий* у називанні осіб внаслідок вибраних процесів міграції в Україні у кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. Мета статті – порівняти вираження у мові ставлення та розуміння спільноти/більшості до мігрантів як внутрішніх, так і зовнішніх, зіставляючи офіційно прийняті та неофіційні назви. Зіставлення лексичних одиниць на позначення назв осіб за різних міграційних обставин та в різних мовних реєстрах допоможе показати зміни у суспільно-культурному та звичаєвому ставленні до осіб, що добровільно або вимушено змінюють своє місце проживання. Місце, де вони були *свої*, і за яких обставин набули ознак *чужого* або *ішого* в українському соціумі. Аналіз основних прикладів опозиції *свій – чужий* з антропоцентричної перспективи від другої половини 80-х рр. та закінчуючи трудовою міграцією 90-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст.¹ продемонструє зміни ідентифікації та номінації в контексті цієї опозиції.

Міграції завжди мають значний вплив на процеси пошуку ідентифікації та ідентичності, зміни орієнтирів, відшукування нових точок стабільності. Це впливає на психологічні, культурні, соціальні процеси. Кінець ХХ ст. для українців став періодом значних міграційних рухів, зокрема евакуація населення з Чорнобильської зони, розпад Радянського Союзу, початок трудової міграції всередині країни та за її межі, зміна акцентів та векторів у міграції місто – село тощо, до яких були залучені не лише окремі люди, а й цілі групи. Це внесло зміни у статистичну, політичну та соціально-культурну мапу України і знайшло відображення у мові.

Опозицію *свій – чужий* широко використовують і поза мовознавчими студіями, водночас у виокремленні цієї категорії з лінгвістичної перспективи перетинаються різні підходи з інших галузей. В українській термінології використовують кілька окреслень цього поняття: *константа культури* (О. Селіванова наводить цей термін слідом за С. Лур'є та Ю. Степановим) [Селіванова 2011: 283–284], *концепт* [Дубчак 2009], *дихотомія* [Семашко 2014], *опозиція* [Гаврилук 2015] та ін. Останній термін є одним із ключових у дослідженнях Єжи Бартмінського та його школи [Bartmiński 2007; Bartmiński 2008] та ін. З огляду на поширеність та однозначність останнього терміна, у пропонованій розвідці послуговуємося саме ним.

Єжи Бартмінський запропонував, крім опозиції, своєрідну градуальну структуру, яка передбачає виокремлення третього, нейтрального члена – *інший*, який є ні своїм, ні чужим, і це інше не імплікує чужості [Bartmiński 2007: 39–40], а функціонує в межах категорії *чужий*. Зокрема, цим поняттям послуговується Світлана Романюк у статті *Свої-інші-чужі в українському медіа-дискурсі. Висвітлення проблеми зрадників і 'тушок'*, присвяченій окресленню у медіапросторі так званих політичних зрадників періоду Віктора Януковича [Романюк 2015].

¹ Пропонована стаття – це перша частина ширшої наукової розвідки, присвяченої ідентифікації своїх як чужих за різних політичних, історичних, суспільних та культурних обставин.

Войцех Хлебда аналізує аспект, коли свої стають чужими на прикладі виокремлення певної групи у польському суспільстві та набуття нової конотації назви під впливом зміни обставин [Chlebda 2007]. Моніка Гжесяк-Фельдман досліджує роль стереотипів, які ґрунтуються часто на опозиції, у формуванні ідентичності [Grzesiak-Feldman 2006]. Опозиція *свій – чужий* як універсальна категорія значно впливає на бачення себе та світ крізь власну призму, визначаючи, що у ньому нам близьке, зрозуміле, *своє*, а що маркуємо як *чуже*. Єжи Бартмінський акцентував на важливості цієї категорії у сучасному суспільному та політичному житті, стверджуючи, що опозиція *свій – чужий* є своєрідним інструментом для творення національної, професійної та релігійної ідентичності [Bartmiński 2007: 39]. Саме проблема ідентичності свідомо чи підсвідомо загострюються у період змін, зокрема збереження ідентичності чи набуття ознак іншої, нової ідентичності, асиміляція з іншою спільнотою чи відокремлення від неї, ототожнення себе з певними традиційними маркерами чи вибір нових тощо.

До теми опозиції *свій – чужий* у лінгвістичному аспекті на українському матеріалі неодноразово зверталася Олена Селіванова [Селіванова 2004; Селіванова 2005 та ін.]. Однією з небагатьох праць, присвячених дослідженню номінації осіб в опозиції *свій – чужий* є розвідка Любові Савельєвої, в якій зосереджено увагу на особових назвах та їхній семантиці з огляду на етнокультурний компонент [Савельєва 2008].

Щодо ідентифікації себе під час міграційних процесів, люди, що беруть участь у міграціях, сприймаються як такі, що виходять за межі свого простору і набувають ознак чужого, а отже отримують нове позначення/ ім'я/ назву. І неважливо, чи це сприйняття у традиційній культурі, чи у сьогоденні: сприйняття ситуації та її учасників залишається подібним. Той, хто приходить на твою землю – за замовчуванням, *чужий*, і той, хто залишає її, перестає бути *своїм* та набуває ознак *іншого* або *й чужого*.

З огляду на обсяг та різноманітність мовного матеріалу, у пропонованій розвідці проаналізовано кілька категорій назв осіб, виокремлених за ознакою міграції: 1) евакуація з Чорнобильської зони після катастрофи на ЧАЕС (1986–1992); 2) міграції місто – село (зміна акцентів та векторів); 3) дауншифтинг як вид соціальної міграції; 4) трудова міграція 90-х років ХХ ст. – поч. ХХІ ст.; 5) міграції, спричинені пандемією (поч. 2020 р.). Джерельна база дослідження – лексикографічні джерела, зокрема, *Словник української мови* в 11 томах (СУМ-11), електронна версія *Словника української мови* в 20 томах (СУМ-20) *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, 2009 (ВТС-СУМ), *Генеральний регіональний анований корпус української мови* (ГРАК).

Отож, унаслідок техногенної катастрофи на Чорнобильській АЕС відбулася масова евакуація мешканців із зараженої території та переселення їх у безпечні регіони. Називання представників цієї групи, розселеної в різні

частини України, відрізнялося на різних етапах. Простежимо варіанти назв, їхню конотацію на реєстр вживання на основі прикладів з ГРАК. Найбільше кількісно представлено лексему *чорнобильць/чорнобильці* (близько 500 зафіксованих слововживань у виданнях 1990–2012 рр.) Назву вживають і як окреслення переселених осіб, так і ліквідаторів наслідків катастрофи, в останньому випадку набирає розмовного конотативного значення поруч з офіційною назвою *ліквідатор наслідків катастрофи на ЧАЕС*. У засобах масової інформації *чорнобильць* уживають у нейтральному значенні як неофіційну назву.

Однак у регіонах, куди переселяли мешканців Прип'яті та довколишніх сіл, назва виконувала роль ідентифікатора *чужих*, певною мірою небезпечних (недостатня поінформованість спричиняла здогадки та творення міфів щодо безпеки, яку можуть нести з собою евакуйовані особи), які приїхала на нове місце проживання. На жаль, цей контекст неможливо підтвердити прикладами, оскільки він функціював і досі зберігається в розмовному мовленні. Лексема *чорнобильць* не зафіксована у СУМ-11, ВТССУМ пояснює її як: „Чорнобильць як: 1. Житель, уродженець міста Чорнобиль. 2. розм. Той, хто постраждав, ліквідовуючи аварію на Чорнобильській АЕС, ліквідатор аварії на ЧАЕС” [ВТССУМ 2009: 1605]. Назви *евакуйовані мешканці/евакуйовані* вживані у ЗМІ 90-х років та пізніше: „На запрошення Організації українських жінок імені княгині Ольги у Ноттінгемі минулої середи до Великобританії відбули на оздоровлення тридцять дітей з околиць Чорнобиля, які **евакуйовані** до Львова” [„За вільну Україну” 1990]. Незважаючи на масштаб переселення з Чорнобильської зони, не зафіксовано у текстах поняття *переселенець*, актуалізоване в медійному дискурсі від 2014 р. Евакуацію населення з небезпечної території ЗМІ висвітлювали обмежено, тому й семантичне поле катастрофи загалом та її учасників зокрема не набуло достатнього розвитку ні в офіційному, ні в публіцистичному реєстрі.

Через деякий час після масової евакуації місцеві мешканці почали нелегально повертатися на свою рідну територію, де проживають і досі. Коли факт повернення та поселення людей оприлюднили, їх почали називати *самосели* та *повертанці*. СУМ-11 не фіксує жодної з них. У СУМ-20 наведено *поверненець* та *повертанець* як синоніми, що означають: „Той, хто повернувся звідкись на своє попереднє місце проживання, перебування і т. ін.” [СУМ-20] Назва *повертанець* як один із варіантів називання мешканців Чорнобильської зони, які самовільно повернулися додому, завдячує своїй популяризації саме у цьому значенні Ліні Костенко, яка неодноразово в інтерв'ю наголошувала на важливості ідентифікації цієї групи людей².

² Один із прикладів: *Самосели Чорнобиля. Повернення додому* Ukrainer, 26.04.2018, <https://www.ukrainer.net/samosely-chornobylya/>.

Корпус наводить такі приклади вживання мовної одиниці *самосел*: „Чорнобильські **самосели** (у самому місті їх близько 200, у зоні відчуження – близько 800 осіб) про ідею з парком чули” [Газета „День” 2010]; „«Це буде Чорнобильська зона в мініатюрі», – каже мешканка Чорнобиля, **самосел** Галина Волошина” [Газета „День” 2010].

На відміну від усталеної в українській традиції ідентифікації чужих за етнічною ознакою як іноземців, так і вихідців з інших етнографічних регіонів України (гуцули, лемки, бойки тощо), у випадку внутрішньої міграції мешканців міста Прип’ять та довколишніх територій не зафіксовано їх називання ні за етнографічним ареалом, ні за конкретними місцевостями, в яких вони жили. Ймовірно, це було зумовлено специфікою населеного пункту, в якому мешкали люди з різних республік СРСР, і вони самі ототожнювали себе з регіоном проживання передовсім на соціально-економічному рівні (місце проживання, роботи тощо), а не на етнографічно-культурному, тому й не перенесли цієї ознаки з собою у новий простір.

До внутрішніх міграційних процесів належить і міграція *місто – село*, яка активізувалася у ХХ ст. у зв’язку з індустріалізацією суспільства та стрімким розвитком міст. Це перманентний процес в українському суспільстві, який змінює тенденції та напрямок, однак триває. У контексті цієї міграції протиставлення осіб ґрунтується на місці походження – місто чи село. Також вагомим чинником ідентичності в містах України, зокрема значною мірою зросійщених, був чинник мови спілкування, що засвідчують зафіксовані приклади. Отож, найчастіше в неофіційному реєстрі, а також у літературі та згодом – у ЗМІ знайшла відображення опозиція *село – місто* у таких номінативних одиницях: *селяк, селях, селячок, селячка, селяцтво* [СУМ-11, IX 1978: 119]. Словник не фіксує конотативно зневажливого вживання лексеми *село* у значення вихідців із сільської місцевості, однак в корпусі знаходимо приклади: – *От се-е-ло!* – *От село!* [Люко Дашвар 2007]. На нашу думку, опозиція *місто – село* у наведеному контексті в українських реаліях останніх років зазнала значних змін та стала відрізнятися від протиставлення цих груп на початку та в середині ХХ ст. Це передовсім зумовлено зменшенням соціальної, культурної та економічної різниці між містом та периферією, розвитком престижних приміських населених пунктів та зростанням рівня освіченості сільського населення. Гадаю, що соціологічні та соціолінгвістичні анкетування засвідчили б зменшення різниці у цій опозиції.

Світлана Бибик проаналізувала використання в значенні номінативної одиниці дієслова *понаїхали* та похідних від нього на основі роману Артема Чапая *Понаїхали*. Як центральну одиницю називання цього семантичного поля дослідниця наводить приклади та аналогії, які вказують на використання лексеми з цією конотацією у контексті Росії та, зокрема Москви. С. Бибик окреслює номінативну одиницю *понаїхавші* як „віддієприкметниковий суржикізований

субстантив «понаїхавші», варіант «понаехавші» [Бибик 2019: 31]. Водночас „оказіональні особові форми минулого часу *понаїхав, понаїхала* сприймаються як напівсубстантиви щодо будь-кого з тих багатьох, хто є «чужим» на «своїй» території, хто вирізняється національними чи расовими ознаками» [Бибик 2019: 32]. Аналіз прикладів у ГРАК показує обмежене використання цих одиниць, яким притаманна прозора прив'язаність саме до російського контексту та протиставлення мігрантів, які переїхали до Києва: „Парламентські мільйонери «які **понаїхали**» отримали держкомпенсації» [Журнал „НВ” 2018]; „Київ скасовує пільговий проїзд для приїжджих. Людям, які «**понаїхали**», пропонують вимагати компенсації за проїзд за місцем реєстрації» [Онлайн ЗМІ „LB.ua” 2020]; „Київ, хоч і столиця України, але в уяві хмельничан багатомільйонник має метро, майдан, Хрещатик та «**понаїхали**»» [Онлайн-ЗМІ „Новини Хмельницького «Є»” 2011]; „Мовляв, понаїхали тут, українізуються, лізуть у нашу білизну, вас тут взагалі не стояло» [Онлайн-ЗМІ „UNIAN.NET” 2012].

Окреслення *понаїхали* використовують і щодо росіян, які переселилися у різний час на територію сучасної України: „Етнічний росіянин із тих, чії батьки **понаїхали** на Луганщину після Голодомору» [Онлайн-ЗМІ „Новини Луганська” 2020]; „Тобто тих людей, які, як говорять у Криму, **понаїхали**, ті російські громадяни, які приїхали після 2014 року» [Журнал „НВ” 2022].

Отож, дослідження С. Бибик та приклади з корпусу української мови підтверджують адаптацію запозичення з російської разом із контекстом уживання. У дихотомії з лексемою *понаїхали* та похідними від неї виразно постають опозиції: *столиця – периферія, український простір – російський простір*, у яких простежуємо постколоніальні зв'язки та ієрархію.

Лексема *неокиянин* належить не просто до опозиції *місто – село*, а саме до протиставлення Києва як столиці іншим містам та населеним пунктам: „Новий киянин. Нині чимало **неокиян** хочуть стати киянами, і їх, швидше за все, більшатиме” (ДТ-і, 39/15) [Нелюба, Редько 2017: 121]. Корпус наводить згадану одиницю, а також створену за тією самою моделлю лексему *неольвів'янин*: „Напевне, придбав за стипендію, ловить себе **неольвів'янин** на спонтанному приступі зловтіхи до неокиянина» [С. Процюк, *Інфекція* 2001]. У цьому прикладі словотвірний компонент *нео-*, на нашу думку, відіграє роль градаційного розрізнення тих, які вже встигли стати киянами, проживши там кілька років, і тими, хто лише приїхав.

Наприкінці ХХ ст. та на поч. ХХІ ст. в українському соціумі з'явилося поняття дауншифтингу, своєрідне протиставлення міграції *село – місто*. За словником, „дауншифтинг, Зміна способу життя на менш напружений завдяки зміщенню життєвих цінностей заради себе чи сім'ї”. Відповідно, „дауншифтер, Прибичник дауншифтингу. „Люди, які називають себе дауншифтерами, зробили вибір на користь свободи, творчої самореалізації чи гармонії у власній сім'ї” (з газ.) [СУМ-20]. Феномен дауншифтерів полягає

у тому, що вони переселяються з великих міст у віддалені села чи навіть хутори, часто засновують свої спільноти (яскравим прикладом цього явища є хутір Обирок, створений 2007 року Леонідом Кантером та його дружиною на основі закинутих присілків села Матіївка у Бахмацькому районі Чернігівської області, який перетворився на мистецький простір, куди приїздили творчі люди). Міграція у сільську місцевість передбачає перенесення певних навиків, способу життя в новий простір. Також це може бути тимчасова, сезонна міграція: „Її спорудили тутешні дауншифтери – люди з усієї України, які щороку кидають офісне життя та на 2-3 місяці приїжджають у Карпати, щоб перезавантажитися” [Онлайн-ЗМІ „UNIAN.NET” 2019]. У суспільстві їх виокремлюють, наприклад: „Патріотична політична дія у таких умовах стикається з необхідністю врахування соціальних потреб невеликих груп (у протилежність класам), зокрема, заробітчан, фрілансерів, **дауншифтерів**, дрібних підприємців” [Філатов 2021]. Однак чи стають дауншифтери, які поселяються у новому просторі, там своїми? Чи ідентифікує їх місцеве населення як своїх? Приклади з медіатекстів засвідчують, що прийняття їх має кілька аспектів: з одного боку, це новий потенціал, який вносить щось нове та, ймовірно, сприятиме розвитку українського села, з іншого, недовіра та відокремлення нових мешканців від традиційної місцевої спільноти: „Отож **дауншифтерів** більшає, і те, що до них приєдналися втікачі від кризи, дає надію на відродження українського села” [Інтернет-газета „Український тиждень” 2009]; „Хтось може говорити про цього чоловіка, що він відлюдник, комусь захочеться вживати модне нині слівце «**дауншифтер**», а люди з навколишніх сіл називають його Скіфом” [Газета „День” 2010]. Опрацьовані приклади не засвідчують ні прикладів самоідентифікації дауншифтерів, тобто чи вони самі себе так ідентифікують, ні тим більше прикладів називання їх у місцевих громадах. Отримання точніших даних вимагає проведення соціологічного опитування на місцях. Однак це явище існує та набирає обертів в Україні, а отже згодом отримає більшу репрезентацію в мові.

У 90-х рр. ХХ ст. з огляду на колапс і економічну стагнацію в Україні та відкриття кордонів після розпаду Радянського Союзу почалася масова трудова міграція, зокрема, новим явищем став виїзд на роботу жінок, що згодом знайшло своє відображення у номінації осіб. Поруч з офіційними назвами *емігрант/емігрантка, заробітчанин/заробітчанинка/заробітчани*, в українській мові з'явилася низка розмовних форм, що вказували на країну виїзду та його мету. Загалом конотація поширених нових назв виражала частково відчуження цієї групи українців у суспільстві. Зокрема, у ГРАК та на основі власних спостережень серед найчастіше вживаних є такі лексеми, як *гастарбайтер, сеньйора, донна, пані, (наші) греки, італійці, іспанці, португальці, американці* та ін. (в останніх відображено країни, в які найчастіше емігрували з метою заробітку), *мама-банкомат, мама по Скайпу* тощо.

Розглянемо окремі з наведених прикладів. Отож, лексеми *заробітчанин/заробітчанинка* фіксують основні словники української мови: „Заробітчанин 1. *заст.* Той, хто ходить на заробітки, працює на поденних і строкових роботах. 2. *розм.* Той, хто працює лише заради грошей, керуючись корисливими інтересами. Заробітчанинка *жін. заст.* Жіночий рід до заробітчанин” [СУМ-11, III 1972: 293]. У СУМ-20 актуалізували значення лексеми і не маркують її як застарілу: „Заробітчанин 1. Той, хто ходить, виїжджає на заробітки, працює на поденних і строкових роботах, нерідко змінюючи місце проживання. 2. *зневажл.* Той, хто працює лише заради грошей, керуючись корисливими інтересами” [СУМ-20]. Семантично розширився і контекст уживання наведених особових назв: крім поденних, строкових чи сезонних робіт, з’явився аспект міграції за кордон та нелегального перебування в інших країнах, що засвідчують приклади з ГРАК: „Як наслідок, Україна поступово втрачає свій потенціал, перетворюючись у націю **заробітчанин**” [Інтернет газета „Високий замок” 2002]; „І Європа негативно та й неохоче реагувала на ім’я Україна, представлене негідним президентом, мільйонами **нелегальних заробітчанин** і тихими голосами адвокатів” [Є. Сверстюк, *Тринадцять днів у Європу* 2004]; „Багато грошей надходить від **європейських заробітчанин** (орієнтовно, утричі більше, ніж заробляють на місці)” [Інтернет газета „Кримська світлиця” 2005]; „У такому разі, чому саме слово «**заробітчанин**» має такі негативні конотації?” [Інтернет-журнал „Український тиждень” 2020].

У наведених дефініціях не відображено негативної та іронічної конотації, яка помітна у вживанні лексем в розмовному стилі, лише остання з наведених ілюстрацій ставить риторичне запитання щодо додаткової експресії лексеми *заробітчанин*. Наведені приклади розширюють значення слова за допомогою означень *європейські* та *нелегальні*, що додатково окреслює особливості цієї хвилі трудової міграції.

За матеріалами корпусу української мови, лексема *заробітчанинка* набула актуалізації в медійних та літературних текстах на поч. 2000-х рр.: „Навіть коли **заробітчанинка** знаходить хорошу роботу і навчається мови, психологічні проблеми залишаються” [Інтернет-газета „Високий замок” 2006]; „**Заробітчанинка** хоче керувати ними, як і раніше, але маминого “сюсюкання” уже не сприймають син чи донька, через дружинині напучування починає відкрито заглядати у чарку чоловік” [Інтернет-газета „Високий замок” 2006]; „Звернула увагу на те, що вік **заробітчанинок** молодшає” [Інтернет-газета „Високий замок” 2009] та ін. Фіксація лексичної одиниці у текстах свідчить про її потребу в описі певних суспільних та соціальних явищ, які були новими для України. Наведені цитати показують окремі аспекти соціальних та особистих проблем, які виникли в результаті заробітчанинської еміграції жінок. Порівняно з нейтральними фемінативними формами, наведеними у словниках, спостерігаємо збільшення частотності вживання та розширення конотації номінативної одиниці.

Лексеми *заробітчанин/заробітчанинка* набули розширеного значення під час міграційних процесів, зумовлених пандемією SARS-CoV-2 (2020-2021 рр.). Оголошення карантину та введення обмежень перетину кордону спричинили колапс у пунктах пропуску в Україну. Водночас у ЗМІ та суспільстві поширювалися негативні настрої щодо перенесення коронавірусу з інших країн мігрантами. У цьому контексті аналізовані назви використовували винятково у негативному значенні, і людей, які поверталися з-за кордону, звинувачували у зараженні інших та поширенні вірусу в Україні. Ось кілька прикладів, що відображають суспільні настрої у цей період: „Спалах коронавірусу на Житомирщині: після святкування приїзду **заробітчанина** з-за кордону масово занедужали люди” [ТСН 08.04.2020]; „Жінка з підозрою на коронавірус втекла з київської лікарні. **Заробітчанинку**, яка приїхала з Європи, знайшли в Івано-Франківській області” [Онлайн-ЗМІ „LB.ua” 2020]; „Двоє медиків та **заробітчанинка**: у Лисянці додалося 3 хворих. У Лисянці ще трьом людям діагностували коронавірус” [Онлайн-ЗМІ „Прочерк.інфо” 2020] та ін. Ця коротка вибірка засвідчує розширення значення аналізованих номінативних одиниць. З огляду на відносно короткий період побутування цього явища в суспільстві, конотація лексеми також матиме тимчасове поширення і буде прив’язана саме до цього періоду та ситуації. Однак приклад демонструє потенціал мови реагувати на нові суспільні явища та розширювати семантику слів відповідно до потреби описати їх. Крім цього, виокремлення *чужих* чи *інших* за нових екстремальних умов, до яких ніхто не був готовий, засвідчило збільшення дистанції. Уведені заборони під час пандемії спричинили обмеження контактів та переміщення людей у просторі впровадило додатковий поділ на *своїх* – *чужих*, *чужих* за ознаками, важливими у цей час, які несуть загрозу, та виокремлення їх серед *своїх*.

Лексична одиниця *гастарбайтер* за частотністю уживання значно поступається лексемі *заробітчанин* (порівн. у ГРАК кількість слововживань: *гастарбайтер* 717 – *заробітчанин* 8122). У лексикографічних джерелах *гастарбайтер* пояснено як „робітник, який працює за наймом в іншій країні. Як переважна більшість гастарбайтерів із колишнього СРСР, Лариса не має дозволу на роботу (із журн.)” [СУМ-20]. СУМ-11 не фіксує цієї лексичної одиниці. Етимологічно лексема виводиться від нім. *Gastarbeiter*, що буквально означає гість-робітник. Слово набуло поширення у Німеччині після Другої світової війни, коли до відбудови Німеччини згідно з так званим Планом Маршала було залучено тисячі вихідців з інших держав. У 90-х роках ХХ ст. цей термін набув актуалізації на пострадянському просторі та з’явився в українських медіа. Аналіз корпусу засвідчує, що так називали здебільшого заробітчанин, які працювали в Росії або інших пострадянських республіках, рідше на Заході: „Цій еліті буде важче утримувати владу, якщо білоруси й українці, які сьогодні працюють у Росії як **гастарбайтери**, житимуть як

поляки, які 15 років тому приїжджали в Україну по сірники і сіль” [Газета „День” 2006]; „Населення Білокам’яної зростає не день за днем, а година за годиною – за рахунок нелегального притоку **гастарбайтерів** з Азербайджану, Молдови, Таджикистану, України...” [Інтернет-газета „Високий замок” 2006]; „Пенсійний Фонд врятують **гастарбайтери** чи позика Кремля?” [Онлайн-ЗМІ „UNIAN.NET” 2009] тощо. Конотація наведених прикладів позначена якщо не негативним, то двояким подвійним ставленням до осіб, що працюють в інших країнах. Фемінативна форма *гастарбайтерка* не зафіксована в СУМ-20 і рідко використовується у мас-медіа, що засвідчує ГРАК.

Нова хвиля трудової еміграції початку 90-х рр. у США, Канаду, Італію, Іспанію, Португалію, Велику Британію та інші країни активізувала цілий пласт назв на означення напрямків еміграції. Нове, розширене значення отримали такі лексеми на означення за національністю, як *англійці, греки, іспанці, італійці, поляки, португальці* тощо. До початку 90-х років ці назви використовували лише для позначення груп людей за етнічною ознакою або в переносному значенні, натомість з початком трудової міграції до цих країн у розмовному мовленні так почали називати заробітчан. Аналіз прикладів, наведених у ГРАК, не фіксує такого розширення значення лексем, однак на побутовому рівні це функціювало та функціює досі з емоційно-експресивним забарвленням іронії, а подекуди і зневаги, погорди. Це додаткове, периферійне значення, сформоване внаслідок популяризації трудової міграції, не знайшло поки що відображення у лексикографічних джерелах. Ось один з небагатьох зафіксованих прикладів, який віддзеркалює це явище: „**Українські італійці** очікують змін у Закон «Про правовий статус закордонних українців»” [Онлайн-ЗМІ „LB.ua” 2013].

Аналогічна ситуація спостерігається із поширеними назвами *сеньйор/сеньйора/сеньйори* та *донна*. Лексикографічні джерела подають лексему *сеньйор* та похідні від неї у значенні „ввічливе називання, звертання до чоловіка чи жінки в Іспанії та деяких інших країнах” [СУМ-11, IX 1978: 126]. Лексема *донна* вживається як „слово, що додається до імен знатних жінок в Італії” [СУМ-11, II 1971: 368] та „як шанобливе звертання до жінки або форма ввічливого згадування про неї в Італії, Португалії та ряді інших країн” [СУМ-20]. У такому ж значенні вони вжиті в наведених в корпусі прикладах. Однак у розмовному мовленні упродовж останніх десятиліть вони активно використовувалися з додатковою конотацією, і в сучасній мові ці назви доповнюють семантичне поле лексеми *заробітчанин/заробітчанка*.

Прикладами ідентифікації жінки-заробітчани з акцентом на її ролі матері є поширені назви *мама-банкомат* та *мама по Скайпу*. *Мама-банкомат* – негативне окреслення матерів, які працюючи далеко від своїх дітей, є для них лише джерелом прибутку: „Відомий такий вислів «**мама-банкомат**» – коли в дитини мама асоціюється з образом її матеріального забезпечення” [Інтер-

нет-газета „Репортер” 2017]. Незважаючи на обмежену фіксацію наведеного прикладу у корпусі, в розмовному мовленні одиниця *мама-банкомат* трапляється часто.

Важлива соціальна проблема спілкування родин телефоном чи за допомогою інших сучасних комунікаторів, коли мати перебуває протягом тривалого періоду за кордоном, набула за роки заробітчанської міграції значних масштабів. Частково це явище вдалося узагальнити і назвати авторам книги та проєкту „Мама по скайпу: Натомість українські дитячі автори та перекладачі з української на німецьку з об'єднання «ТрансЛіт» (координатор Каті Брунер) почали працювати над проєктом «Мама по скайпу» [Інтернет-газета „Україна молода” 2012]; „Круглий стіл на тему: «Мама по скайпу: сімейні наслідки трудової міграції»” [Онлайн-ЗМІ „UNIAN.NET” 2013].

У двох останніх описових назвах з'являється соціальний акцент, на відміну від попередніх, які були окреслені з огляду на географічні та територіальні маркери. Також тут спостерігаємо подвійне відчуження – не лише від етнічної спільноти в результаті трудової міграції, а й від сім'ї, зокрема від дітей. Відсторонення найріднішої людини, мами, через соціальні, економічні, територіальні чинники віддаляє її від свого простору та автоматично робить належною до чужого. Крім зафіксованого лінгвального контексту вживання аналізованих назв, для глибшого дослідження проблеми слід долучити дані соціологічних та частково психологічних досліджень, що є метою подальшої розвідки.

Отже, аналіз вибірки назв на окреслення виокремлених категорій в сучасній українській мові показав різні аспекти та чинники визначення чужих серед своїх унаслідок міграційних процесів в Україні наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. Аналіз мовного матеріалу – це лише один аспект явищ, що виникли в сучасному українському суспільстві. Дослідження засвідчило розмаїтість підходів за різних обставин до визначення *чужих* унаслідок міграційних процесів, як внутрішніх, так і за межі країни. Ця невелика вибірка відображає інтенсивність екологічних, соціальних та міграційних змін, яких зазнало українське суспільство упродовж останніх десятиліть. Не всі нюанси слововживання та конотації на сьогодні відображені у лексикографічних джерелах та корпусі української мови, однак для називання осіб в нових умовах з'являються і нові особові назви або відбувається розширення семантики уже зафіксованих одиниць. Накреслені з мовної перспективи суспільні та культурні трансформації потребують глибшого аналізу із залученням методології соціологічних та психологічних досліджень у поєднанні з соціолінгвістичними. Статистичні дані та визначення частотності вживання аналізованих одиниць в опозиції свій – чужий допомогли б виявити, які з них потенційно будуть зафіксовані у лексикографічних джерелах із новим значенням.

Список використаної літератури

- Бибик С., *Ідеалема 'свій – чужий' у мовомисленні українського мігранта (на матеріалі роману А. Чапая „Понаїхали”)*, [в:] „Культура слова”, 2019, № 90, с. 30–45.
- Дубчак О., *Концептуальна опозиція 'СВІЙ' – 'ЧУЖИЙ' в українській мовній картині світу: Автореф. ... канд. філол. наук, Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2009.*
- Крістева Ю., *Самі собі чужі*, пер. з фр. З. Борисюк, Київ: Основи, 2004.
- Лютий Т., *Інший і чужий у структурі людського я (М. Бубер, Е. Левінас, Ю. Кристева)*, [в:] „Наукові записки НАУКМА. Філософія та релігієзнавство”, 2018, т. I, с. 20–28.
- Нелюба А., Редько Є., *Лексико-словотвірні інновації (2015–2016). Словник*, Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017.
- Романюк С. (Romaniuk S.), *Свої-інші-чужі в українському медіа-дискурсі. Висвітлення проблеми зрадників і 'тушок'* [в:] „Slavia Orientalis”, 2015, t. LXI, nr 1, s. 125–138.
- Савельєва Л., *Опозиція „свій-чужий” як етнокультурний компонент семантики номінацій особи*, [в:] „Лінгвістичні студії /Linguistic Studies”, 2008, vol. 16, pp. 185–188, <http://litmisto.org.ua/?p=7916>.
- Селіванова О., *Лінгвістична енциклопедія*, Полтава: Довкілля-К 2011.
- Селіванова О., *Концептуалізація свого й чужого в українських пареміях*, [в:] „Наукові записки Луганського національного педагогічного університету. Сер. Філологічні науки”, 2004, вип. 5, т. I, с. 214–230.
- Селіванова О., *Опозиція свій – чужий в етносвідомості*, [в:] „Мовознавство”, 2005, № 1, с. 26–34.
- Семашко Т., *Межі дихотомії „свій – чужий” в аспекті етнічної стереотипізації*, [в:] „Наукові записки ТНПУ. Серія: Мовознавство”, 2014, вип. II (24), с. 238–242.
- Філатов Б., *Патріотизм як чинник політичної трансформації сучасної України: Автореф дис.... д-р політ. наук, Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2021.*
- Bartmiński J., *Opozycja swój/obcy a problem językowego obrazu świata*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 2007, nr 19, s. 35–59.
- Bartmiński J., *Dom i świat – opozycja i komplementarność*, [w:] „Postscriptum Polonistyczne”, 2008, nr 1 (1), s. 55–68.
- Chlebda W., *Kiedy swój staje się obcym*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 2007, nr 19, s. 89–98.
- Grzesiak-Feldman M., *Tożsamościowe uwarunkowania posługiwania się stereotypami*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.

Spysok vykorystanoi literatury [References]

- Bybyk S., *Idealema „svii – chuzhyi” u movomyslenni ukrainskoho mihranta (na materiali romanu A. Chapaya „Ponaikhalny”) [The Opposition of “Own or Alien” in the Thought of a Ukrainian*

- Migrant (Based on the Novel "Let's Go" by A. Chapai)*, [v:] „Kultura slova”, 2019, no. 90, 2019, s. 30–45.
- Dubchak O., *Kontseptualna opozytsiia 'svii – 'chuzhyj' v ukrainskii movnii kartyni svitu [Conceptual Opposition 'OWN' – 'ALIEN' in the Ukrainian Linguistic Picture of the World]*, Avtoref. ... kandyd. filol. nauk, Kyiv: KNU im. T. Shevchenka 2009.
- Kristeva Yu., *Sami sobi chuzhi [Strangers to ourselves]*, per. z fr. Z. Borysiuk, Kyiv: Osnovy 2004.
- Liutyi T., *Inshyi i chuzhyi u strukturi liudskoho ya (M. Buber, E. Levinas, Yu. Krysteva)[Other and stranger in the structure of the human self (Buber, Leevinas, Kristeva)]*, [v:] „Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo”, 2018, t. I, 2018, s. 20–28.
- Neliuba A., *Redko Ye., Leksyko-slovotvirni innovatsii (2015–2016). Slovnyk [Lexical and word-formation innovations (2015–2016). Dictionary]*, Kharkiv: Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo 2017.
- Romaniuk S. (Svitlana Romaniuk), *Svoi-inshi-chuzhi v ukrainskomu media-dyskursi. Vysvitlennia problemy zradnykiv i 'tushok [Own, inner and aliens in the Ukrainian media discourse. Coverage of the problem of traitors and 'titushky']* [v:] „Slavia Orientalis”, 2015, t. LXIV, nr 1, s. 125–138.
- Savelieva, L., *Opozytsiia „svii-chuzhyi” yak etnokulturnyi komponent semantyky nominatsii osoby [The opposition “own or alien” as an ethno-cultural component of the semantics of person nominations]*, [v:] „Linhvistychni studii /Linguistic Studies”, 2008, vol. 16, pp. 185–188, <http://litmisto.org.ua/?p=7916>.
- Selivanova O., *Linhvistychna entsyklopediia [Linguistic Ecyklopedia]*, Poltava: Dovkillia-K 2011.
- Selivanova O., *Kontseptualizatsiia svoho y chuzhoho v ukrainskykh paremiiah [The Conceptualisation of the Own and the Alien in Ukrainian Proverbs]*, [v:] „Naukovi zapysky Luhanskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu. Ser. Filolohichni nauky”, 2004, vyp. 5, t. I, s. 214–230.
- Selivanova O., *Opozytsiia svii – chuzhyi v etnosvidomosti [Opposition own and alien in the ethnic consciousness]*, [v:] „Movoznavstvo”, 2005, no. 1, s. 26–34.
- Semashko T., *Mezhi dykhotomii „svii – chuzhyi” v aspekti etnichnoi stereotypizatsii [The boundaries of the dichotomy „own and alien” in terms of ethnic stereotyping]*, [v:] „Naukovi zapysky TNPU. Serii: Movoznavstvo”, 2014, vyp. II (24), s. 238–242.
- Filatov B., *Patriotyzm yak chynnnyk politychnoi transformatsii suchasnoi Ukrainy: Avtoref dys... d-r polit. nauk [Patriotism as a factor of political transformation of modern Ukraine]*, Kyiv: KNU im. T. Shevchenka 2021.
- Bartmiński J., *Opozycja swój/obcy a problem językowego obrazu świata [The self/non-self opposition and the problem of the linguistic world picture]*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 2007, nr 19, s. 35–59.
- Bartmiński J., *Dom i świat – opozycja i komplementarność [Home and the world – opposition and complementarity]*, [w:] „Postscriptum Polonistyczne”, 2008, nr 1 (1), s. 55–68.
- Chlebda W., *Kiedy swój staje się obcym [When one of us becomes one of them]*, [w:] „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury”, 2007, nr 19, s. 89–98.
- Grzesiak-Feldman M., *Tożsamościowe uwarunkowania posługiwania się stereotypami [Identity determinants of the use of stereotypes]*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006.

Список використаних джерел

- SUM-11 – *Словник української мови* (в 11 томах), Київ: Наукова думка 1970–1980.
- SUM-20 – *Словник української мови* (у 20 томах), [в:] Електронний ресурс: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>.
- VTSSUM – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, ред. В.Т. Бусел, Київ–Ірпінь: Перун 2009.
- ГРАК – *Генеральний регіонально анотований корпус української мови*, [в:] Електронний ресурс: <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>.

Spysok vykorystanykh dzherel [References]

- SUM-11 – *Slovník ukraínskoi movy* [*The Ukrainian Language Dictionary*] (v 11 tomakh), Kyiv: Naukova dumka 1970–1980.
- SUM-20 – *Slovník ukraínskoi movy* [*The Ukrainian Language Dictionary*] (u 20 tomakh), [v:] Elektronnyi resurs: <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=1&page=0>.
- VTSSUM – *Velykyi tлумachnyi slovník suchasnoi ukraínskoi movy* [*A Large Dictionary of the Modern Ukrainian Language*], red. V.T. Busel, Kyiv–Irpín: Perun 2009.
- HRAK – *Heneralnyi rehionalno anotovanyi korpus ukraínskoi movy* [*The General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language*], [v:] Elektronnyi resurs: <https://uacorporus.org/Kyiv/ua>.

